2-MAVZU. TARIXIY GEOGRAFIYANING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Asosiy savollar:

1. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishi va dastlabki geografik bilimlarning yig‘ilishi
2. Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rimda geografik bilimlarning shakllanishi
3. A.Orteliyning tarixiy geografiya shakllanishiga qo‘shgan hissasi
4. Tarixiy geografiyaning vazifalari

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Dastlabki xaritalar, geografik bilimlar, qadimgi kartografiya, geografik tasavvurlar, Qadimgi Sharq, Mesopotamiya, Misr, Yunoniston, Rim, Gerodot, Strabon, Ptolemey, Abraham Orteliy, tarixiy atlas, tarixiy geografiya, geografik kashfiyotlar, tarixiy xaritalar, geografik manbalar, tarixiy makon, kartografik tadqiqotlar.

1-asosiy savolning bayoni:

Insoniyat tarixida dastlabki xaritalarning vujudga kelishi va geografik bilimlarning shakllanishi kishilik jamiyatining tabiat bilan o‘zaro munosabatlari, xo‘jalik faoliyatining rivojlanishi hamda atrof-muhitni bilishga bo‘lgan ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liqdir. Qadimgi davrlardan boshlab insonlar o‘zlari yashayotgan hududlarning tabiiy sharoiti, daryolar, tog‘lar, o‘rmonlar, yaylovlar, suv manbalari va boshqa geografik obyektlarning joylashuvini bilishga intilganlar. Dastlabki geografik tasavvurlar kundalik hayotiy tajriba, ovchilik, termachilik, baliqchilik, keyinchalik dehqonchilik, chorvachilik va savdo faoliyati jarayonida shakllangan. Insonlar bir hududdan boshqa hududga ko‘chish, oziq-ovqat manbalarini izlash, xavfsiz yo‘llarni aniqlash va tabiiy resurslardan foydalanish davomida geografik makon haqidagi bilimlarini asta-sekin boyitib borganlar. Natijada dastlab og‘zaki tasavvurlar, yo‘nalishlarni eslab qolish va oddiy belgilar orqali ifodalangan geografik bilimlar keyinchalik kartografik tasvirlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratgan.

Dastlabki geografik bilimlarning yig‘ilishi ibtidoiy jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Paleolit davrida insonlar asosan ovchilik va termachilik bilan shug‘ullanganligi sababli ularning geografik bilimlari yashash joylari, ov hududlari, suv manbalari va tabiiy to‘siqlar haqidagi amaliy tasavvurlardan iborat edi. Ovchilar hayvonlarning mavsumiy harakatlanish yo‘nalishlarini, daryolardan o‘tish mumkin bo‘lgan joylarni, tog‘ dovonlarini va xavfsiz manzilgohlarni bilishga intilganlar. Bunday bilimlar avloddan avlodga og‘zaki ravishda uzatilgan va jamoaning kundalik hayotida muhim ahamiyat kasb

etgan. Geografik obyektlarning o‘zaro joylashuvini eslab qolish, yo‘nalishlarni aniqlash va masofalarni taxminiy baholash ko‘nikmalari kartografik tafakkurning dastlabki asoslarini tashkil etgan. Neolit davrida ishlab chiqaruvchi xo‘jalik shakllarining kengayishi geografik bilimlarning rivojlanishiga yangi turtki berdi. Dehqonchilik va chorvachilikning shakllanishi yer maydonlari, suv manbalari, yaylovlar, mavsumiy iqlim sharoiti va tabiiy resurslarni aniqroq bilishni talab qildi. Doimiy aholi manzilgohlarining vujudga kelishi natijasida insonlar o‘zlari yashayotgan hududlarning chegaralarini belgilash, ekin maydonlarini ajratish, sug‘orish yo‘llarini aniqlash va qo‘shni manzilgohlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yishga ehtiyoj sezdilar. Shu tariqa geografik bilimlar faqat tabiiy muhitni kuzatish vositasi bo‘lib qolmasdan, balki xo‘jalik faoliyatini tashkil etish, hududiy boshqaruv va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning muhim omiliga aylandi.

Dastlabki xaritalarning kelib chiqishini o‘rganishda tarixiy kartografiya tadqiqotchilari kartografik tasvirlarni keng ma’noda talqin qiladilar. Chunki qadimgi davrlarda yaratilgan barcha hududiy tasvirlar zamonaviy xaritalarga xos bo‘lgan masshtab, koordinatalar tizimi va matematik aniqlikka ega bo‘lmagan. Ayrim tasvirlarda daryolar, tog‘lar, yo‘llar va manzilgohlarning o‘zaro joylashuvi shartli belgilar orqali ifodalangan. Bunday tasvirlar insonlarning geografik makon haqidagi tasavvurlarini aks ettirganligi bilan ahamiyatlidir. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlarda qadimgi xaritalar va makoniy tasvirlarning shakllanishi insoniyatning dunyoni anglash, hududlarni tasvirlash va geografik axborotni uzatish faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganiladi[11]. Qadimgi Mesopotamiya dastlabki kartografik tasvirlar va geografik bilimlarning rivojlanishida muhim o‘rin tutgan sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi. Dajla va Frot daryolari oralig‘ida shakllangan Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlarida dehqonchilik, sug‘orish tizimlari, shaharsozlik va savdo munosabatlarining rivojlanishi hududiy ma’lumotlarni qayd etish zaruratini kuchaytirgan. Mesopotamiyada loy taxtachalarga tushirilgan ayrim qadimgi tasvirlarda yer maydonlari, suv yo‘llari, manzilgohlar va boshqa geografik obyektlarning joylashuvi ifodalangan. Ushbu tasvirlar hududiy boshqaruv, xo‘jalik faoliyati va geografik makonni tasavvur qilish bilan bog‘liq amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan.

Qadimgi Bobil kartografik merosining mashhur namunalaridan biri dunyo xaritasi tasvirlangan loy taxtacha hisoblanadi. Odatda miloddan avvalgi I ming yillikka, taxminan miloddan avvalgi VI asrga oid deb sanaladigan ushbu xaritada Bobil shahri va uning atrofidagi hududlar markaziy o‘rinda tasvirlangan. Xarita geografik obyektlarning aniq matematik joylashuvini ko‘rsatishdan ko‘ra,

[11] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

bobilliklarning dunyo haqidagi tasavvurlarini ifodalashi bilan ajralib turadi. Unda dunyoning tuzilishi, ma’lum hududlar va ularning tashqi makon bilan munosabatlari ramziy shaklda aks ettirilgan. Mazkur yodgorlik qadimgi jamiyatlarda geografik bilimlar amaliy tajriba bilan bir qatorda diniy va mifologik dunyoqarash asosida ham shakllanganligini ko‘rsatadi. Qadimgi Misrda geografik bilimlarning rivojlanishi Nil daryosi va uning tabiiy rejimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Nil vodiysida dehqonchilikning rivojlanishi, sug‘orish inshootlarining qurilishi, yer maydonlarini hisobga olish va hududiy chegaralarni belgilash ehtiyoji geodezik hamda kartografik bilimlarning takomillashuviga xizmat qilgan. Nil daryosining mavsumiy toshqinlari natijasida ayrim yer maydonlarining chegaralari o‘zgarib turganligi sababli ularni qayta o‘lchash va belgilash zarurati yuzaga kelgan. Shu bilan birga, Misrda qurilish ishlari, ma’muriy boshqaruv, harbiy yurishlar va savdo ekspeditsiyalari geografik ma’lumotlarning to‘planishiga yordam bergan. Qadimgi Misr kartografiyasining muhim yodgorliklaridan biri Turin papirus xaritasi hisoblanadi. Ushbu xarita odatda miloddan avvalgi XII asrga oid deb baholanadi va unda Vadi Hammamat hududidagi tog‘lar, yo‘llar hamda foydali qazilma konlari tasvirlangan. Mazkur yodgorlik qadimgi Misrda geografik obyektlarni muayyan amaliy maqsadlar asosida tasvirlash ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi. Xaritaning ahamiyati shundaki, unda tabiiy geografik obyektlar bilan insonning xo‘jalik faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlik ifodalangan. Qadimgi Sharqda geografik bilimlarning rivojlanishi faqat Mesopotamiya va Misr bilan cheklanmagan. Hindiston va Xitoy sivilizatsiyalarida ham hududiy boshqaruv, sug‘orish tizimlari, savdo yo‘llari va harbiy faoliyat bilan bog‘liq geografik tasavvurlar shakllangan. Xitoyda qadimgi davlatlarning hududiy chegaralari, daryo tizimlari, tog‘lar va aloqa yo‘llari haqidagi bilimlar ma’muriy boshqaruv hamda harbiy ehtiyojlar asosida rivojlangan. Keyingi davrlarda Xitoy kartografiyasida hududiy tasvirlashning yanada takomillashgan usullari yuzaga kelgan. Bu jarayon Sharq sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning amaliy ahamiyati yuqori bo‘lganligini ko‘rsatadi. Dastlabki geografik bilimlarning ilmiy jihatdan tizimlashtirilishi qadimgi Yunoniston olimlari faoliyati bilan yangi bosqichga ko‘tarilgan. Yunon mutafakkirlari geografik makonni tasvirlash bilan bir qatorda Yerning shakli, o‘lchamlari, quruqlik va suvliklarning joylashuvi hamda geografik obyektlar orasidagi masofalarni aniqlashga intilganlar. Miletlik Fales va Anaksimandr tabiat hamda geografik makon haqidagi dastlabki nazariy qarashlarning shakllanishiga hissa qo‘shgan. Anaksimandr qadimgi yunon dunyosida geografik xarita yaratish bilan bog‘liq ilk olimlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Gekatey esa o‘zidan oldingi geografik bilimlarni umumlashtirish va ma’lum dunyo hududlarini tavsiflashga harakat qilgan.

Miloddan avvalgi V asrda yashagan Gerodotning «Tarix» asari geografik bilimlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu asarda qadimgi xalqlarning yashash hududlari, daryolar, dengizlar, tog‘lar, iqlim sharoiti va savdo yo‘llari haqida ko‘plab ma’lumotlar berilgan. Gerodot geografik hodisalarni tarixiy voqealar bilan bog‘liq holda tasvirlaganligi sababli uning asari tarixiy geografiyaning dastlabki yozma manbalaridan biri hisoblanadi. Keyingi davrlarda Aristotel, Eratosfen, Gipparx va boshqa yunon olimlari Yerning shakli, geografik koordinatalar va geografik masofalarni aniqlashga oid ilmiy qarashlarni rivojlantirganlar. Miloddan avvalgi III asrda yashagan Eratosfen geografiya fanining rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. U Yer aylanasining uzunligini matematik hisoblashga uringan va geografik makonni ilmiy asosda tasvirlashga hissa qo‘shgan. Eratosfenning tadqiqotlari geografik bilimlarning oddiy kuzatish va tasvirlash bosqichidan matematik hisoblash hamda ilmiy tahlil bosqichiga o‘tishida muhim ahamiyat kasb etgan. Keyinchalik Klavdiy Ptolemeyning «Geografiya» asarida geografik koordinatalar tizimi, xarita proyeksiyalari va geografik obyektlarning joylashuvini aniqlash masalalari keng yoritilgan. Antik kartografiyaning ushbu yutuqlari keyingi davrlardagi geografik tadqiqotlar uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilgan[12]. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishi insoniyatning nafaqat geografik bilimlari, balki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti bilan ham bog‘liq bo‘lgan. Qadimgi davlatlarning shakllanishi, hududiy boshqaruv tizimlarining murakkablashuvi, yer egaligi munosabatlarining rivojlanishi va savdo aloqalarining kengayishi kartografik ma’lumotlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirgan. Xaritalar yer maydonlarini belgilash, sug‘orish tizimlarini rejalashtirish, harbiy yurishlarni tashkil etish, savdo yo‘llarini aniqlash va davlat hududlarini boshqarishda amaliy vosita sifatida foydalanilgan. Shu sababli qadimgi kartografiya taraqqiyotini jamiyatning iqtisodiy va siyosiy ehtiyojlaridan ajratilgan holda tushuntirish mumkin emas.

Markaziy Osiyo hududida ham geografik bilimlarning shakllanishi qadimgi aholi manzilgohlari, dehqonchilik vohalari, chorvachilik yaylovlari va savdo yo‘llarining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va boshqa daryo havzalarida yashagan qadimgi aholi suv manbalari, tabiiy yo‘llar, tog‘ dovonlari va unumdor yerlar haqidagi amaliy bilimlarga ega bo‘lgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi suv tarmoqlarini boshqarish, yer maydonlarini taqsimlash va yangi hududlarni o‘zlashtirish uchun geografik makonni chuqurroq bilishni talab qilgan. Buyuk ipak yo‘li va unga tutash savdo tarmoqlarining shakllanishi esa Markaziy Osiyo hududlari haqidagi geografik ma’lumotlarning boshqa mamlakatlarga tarqalishiga xizmat qilgan. Dastlabki

[12] Dilke O. A. W. The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy // The History of Cartography. Vol. 1 / ed. by J. B. Harley, D. Woodward. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — Ch. 11.

geografik bilimlarning tarixiy ahamiyati shundaki, ular insoniyatning tabiiy muhitni anglash, undan foydalanish va geografik makonni tasvirlash tajribasini shakllantirgan. Ushbu bilimlar asosida geografik obyektlarni nomlash, masofalarni aniqlash, yo‘nalishlarni belgilash va hududlarni tasvirlash an’analari rivojlangan. Keyinchalik matematik hisoblash, astronomik kuzatish va geodezik o‘lchash usullarining takomillashuvi natijasida kartografiya ilmiy fan sifatida rivojlana boshlagan.

Xullas, dastlabki xaritalarning vujudga kelishi va geografik bilimlarning yig‘ilishi insoniyat jamiyatining uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyoti natijasi hisoblanadi. Ibtidoiy jamiyatda amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan geografik tasavvurlar qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida hududiy boshqaruv, dehqonchilik, savdo va harbiy faoliyat bilan bog‘liq holda rivojlangan. Qadimgi Yunoniston va Rim davrida esa geografik bilimlar nazariy va matematik jihatdan takomillashib, ilmiy kartografiyaning shakllanishiga asos yaratgan. Dastlabki xaritalar insoniyatning geografik makon haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbalar bo‘lib, ularni o‘rganish qadimgi jamiyatlarning dunyoqarashi, xo‘jalik faoliyati, siyosiy munosabatlari va madaniy taraqqiyotini yoritishda katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

2-asosiy savolning bayoni:

Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning shakllanishi insoniyatning tabiiy muhitni o‘rganish, geografik makonni anglash, hududiy munosabatlarni tartibga solish va xo‘jalik faoliyatini rivojlantirish ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Geografik bilimlar dastlab kundalik hayotiy tajriba, ovchilik, dehqonchilik, chorvachilik, savdo va harbiy yurishlar jarayonida to‘plangan bo‘lsa, keyinchalik davlatlarning shakllanishi, shaharsozlikning rivojlanishi va ilmiy tafakkurning takomillashuvi natijasida tizimli bilimlar majmuasiga aylangan. Ayniqsa, qadimgi Sharq mamlakatlarida geografik bilimlar amaliy ehtiyojlar asosida rivojlangan bo‘lsa, Yunonistonda ular nazariy va matematik jihatdan takomillashgan, Rimda esa davlat boshqaruvi, harbiy strategiya, yo‘l qurilishi va hududiy ma’muriy boshqaruv bilan bog‘liq holda keng qo‘llanilgan. Qadimgi Sharqda geografik bilimlarning dastlabki rivojlanish markazlari Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy sivilizatsiyalari hisoblanadi. Ushbu hududlarda yirik daryo havzalari, unumdor yerlar, sug‘orish tizimlari va savdo yo‘llarining mavjudligi geografik makon haqidagi bilimlarni to‘plashga imkon yaratgan. Qadimgi Mesopotamiyada Dajla va Frot daryolari oralig‘ida shakllangan Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlarida yer maydonlarini hisobga olish, sug‘orish kanallarini qurish, shaharlar va viloyatlar o‘rtasidagi masofalarni aniqlash hamda savdo yo‘llarini belgilash

ehtiyoji geografik bilimlarning rivojlanishiga sabab bo‘lgan. Mesopotamiya aholisi geografik obyektlarni loy taxtachalarga tushirish, yer maydonlarini o‘lchash va hududiy chegaralarni belgilash tajribasiga ega bo‘lgan.

Qadimgi Bobil kartografik merosi geografik tafakkur tarixida muhim o‘rin egallaydi. Miloddan avvalgi I ming yillikka oid Bobil dunyo xaritasida ma’lum geografik hududlar va ularning o‘zaro joylashuvi ramziy shaklda tasvirlangan. Ushbu xarita qadimgi bobilliklarning geografik bilimlari bilan bir qatorda ularning diniy va mifologik dunyoqarashini ham aks ettiradi. Bobil xaritachiligida geografik makon ko‘pincha markaz va uning atrofidagi hududlar asosida tasvirlangan. Bu esa qadimgi sivilizatsiyalarda geografik bilimlar amaliy kuzatishlar bilan birga madaniy tasavvurlar ta’sirida ham shakllanganligini ko‘rsatadi. Kartografiya tarixiga oid fundamental tadqiqotlarda qadimgi Mesopotamiya xaritalari hududiy boshqaruv, xo‘jalik faoliyati va dunyoqarash bilan bog‘liq tarixiy manbalar sifatida baholanadi[13].

Qadimgi Misrda geografik bilimlarning shakllanishi Nil daryosi va uning tabiiy xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Nil vodiysida dehqonchilikning rivojlanishi, daryo toshqinlarining muntazam kuzatilishi, sug‘orish tizimlarining barpo etilishi va yer maydonlarining hisobga olinishi geografik hamda geodezik bilimlarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Misrliklar yerlarni o‘lchash, hududiy chegaralarni aniqlash, qurilish inshootlarini joylashtirish va tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha amaliy tajribaga ega bo‘lganlar. Ayniqsa, piramidalar, ibodatxonalar va boshqa yirik me’moriy inshootlarning qurilishi aniq o‘lchash va fazoviy mo‘ljal olish ko‘nikmalarini talab qilgan. Qadimgi Misr geografik bilimlarining muhim namunalaridan biri Turin papirus xaritasi hisoblanadi. Miloddan avvalgi XII asrga oid ushbu xaritada Vadi Hammamat hududidagi tog‘lar, yo‘llar, tabiiy resurslar va foydali qazilma konlari tasvirlangan. Xarita qadimgi misrliklarning geografik obyektlarni amaliy maqsadlarda tasvirlash tajribasi rivojlanganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Misrda Nil daryosi oqimi, cho‘l yo‘llari, dengiz sohillari va qo‘shni mamlakatlar haqidagi geografik bilimlar savdo hamda harbiy ekspeditsiyalar davomida boyib borgan. Qadimgi Hindistonda geografik bilimlar Hind va Gang daryolari havzalarida shakllangan sivilizatsiyalar, dehqonchilik, savdo munosabatlari va diniy-falsafiy qarashlar bilan bog‘liq holda rivojlangan. Hindistonning qadimgi yozma manbalarida daryolar, tog‘lar, o‘rmonlar, shaharlar va turli hududlar haqida ma’lumotlar uchraydi. Geografik bilimlar davlat boshqaruvi, savdo yo‘llarini aniqlash, yer resurslaridan foydalanish va harbiy yurishlarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etgan. Qadimgi hindlarning geografik tasavvurlarida amaliy kuzatishlar bilan bir qatorda diniy-kosmologik qarashlar ham muhim o‘rin tutgan.

[13] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

Qadimgi Xitoyda geografik bilimlarning rivojlanishi davlat boshqaruvi, yerlarni hisobga olish, sug‘orish tizimlari, harbiy yurishlar va savdo aloqalari bilan bog‘liq bo‘lgan. Xuanxe va Yanszi daryolari havzalarida shakllangan qadimgi davlatlarda daryolar, tog‘lar, tekisliklar va ma’muriy hududlar haqida ma’lumotlar to‘plangan. Xitoyning qadimgi geografik tasavvurlari yozma manbalar, hududiy tavsiflar va kartografik tasvirlarda aks etgan. Ayniqsa, davlat hududlarini boshqarish va harbiy strategiyani rejalashtirish ehtiyoji geografik bilimlarning amaliy ahamiyatini kuchaytirgan.

Qadimgi Yunonistonda geografik bilimlarning rivojlanishi ilmiy tafakkur tarixida yangi bosqichni boshlab bergan. Yunon olimlari geografik hodisalarni faqat tasvirlash bilan cheklanmay, ularning kelib chiqishi, o‘zaro bog‘liqligi va matematik qonuniyatlarini aniqlashga intilganlar. Miloddan avvalgi VI asrda yashagan Miletlik Fales tabiat hodisalarini ratsional asosda tushuntirishga harakat qilgan bo‘lsa, Anaksimandr geografik xarita yaratish bilan bog‘liq dastlabki yunon olimlaridan biri sifatida tilga olinadi. Gekatey esa geografik bilimlarni tizimlashtirish, mamlakatlar va xalqlarning joylashuvini tavsiflashga hissa qo‘shgan.

Miloddan avvalgi V asrda yashagan Gerodot geografik bilimlarni tarixiy voqealar bilan bog‘liq holda yoritgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning «Tarix» asarida Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Qora dengiz atrofi va boshqa hududlarning tabiiy sharoiti, xalqlari, daryolari, tog‘lari hamda savdo yo‘llari haqida muhim ma’lumotlar mavjud. Gerodot geografik makonni tarixiy jarayonlarning muhim tarkibiy qismi sifatida tasvirlagan. Uning asarida turli xalqlarning yashash hududlari, urf-odatlari va xo‘jalik faoliyati geografik muhit bilan bog‘liq holda bayon etilganligi tarixiy geografik tafakkurning rivojlanishida katta ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Yunoniston geografiya fanining rivojlanishida Aristotelning ilmiy qarashlari ham muhim o‘rin tutgan. U Yerning sharsimonligi haqidagi fikrlarni dalillar bilan asoslashga harakat qilgan, tabiat hodisalari, iqlim va geografik muhitning xususiyatlarini izohlashga intilgan. Aristotelning tabiiy-falsafiy qarashlari keyingi davrlarda geografik hodisalarni ilmiy tushuntirishga qaratilgan tadqiqotlarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Miloddan avvalgi III asrda yashagan Eratosfen geografiya fanining matematik asoslarini rivojlantirishda katta hissa qo‘shgan. U Yer aylanasining uzunligini hisoblashga uringan va geografik masofalarni aniqlashda astronomik kuzatishlardan foydalangan. Eratosfen geografik bilimlarni tizimli ravishda o‘rganishga intilgan hamda geografiya atamasining ilmiy muomalada mustahkamlanishiga hissa qo‘shgan. Uning tadqiqotlari geografik makonni matematik usullar yordamida tasvirlash imkoniyatlarini kengaytirgan. Keyinchalik Gipparx geografik koordinatalar tizimining takomillashishiga, geografik

obyektlarning kenglik va uzunlik asosida joylashuvini aniqlashga muhim hissa qo‘shgan. Qadimgi yunon geografik tafakkurining yirik namoyandalaridan biri Strabon hisoblanadi. Miloddan avvalgi I asr va milodiy I asr boshlarida yashagan Strabonning 17 kitobdan iborat «Geografiya» asari qadimgi dunyo mamlakatlari, xalqlari, tabiiy sharoiti va tarixiy taraqqiyotiga oid muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Strabon geografik hududlarni tasvirlashda tarixiy voqealar, siyosiy jarayonlar, aholi joylashuvi va xo‘jalik faoliyatini birgalikda yoritgan. Shu jihatdan uning asari tarixiy geografiya fanining shakllanishida muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Qadimgi Rimda geografik bilimlar asosan davlat boshqaruvi, harbiy yurishlar, yo‘l qurilishi, savdo aloqalari va hududiy ma’muriy tizimni tashkil etish ehtiyojlari bilan bog‘liq holda rivojlangan. Rim imperiyasining keng hududlarni egallashi natijasida turli viloyatlar, shaharlar, daryolar, tog‘lar va aloqa yo‘llari haqida ma’lumotlar to‘plangan. Rimliklar geografik bilimlardan harbiy qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlarini belgilash, yo‘llar va ko‘priklar qurish, yangi hududlarni boshqarish hamda soliq tizimini tashkil etishda foydalanganlar. Rimning keng yo‘l tarmog‘i geografik bilimlarning amaliy ahamiyatini yanada oshirgan. Rim davri geografik bilimlarining rivojlanishida Pomponiy Mela, Pliniy Katta va Klavdiy Ptolemey kabi mualliflarning asarlari muhim o‘rin tutgan. Pomponiy Melaning «De Chorographia» asarida ma’lum dunyoning geografik tavsifi berilgan. Pliniy Kattaning «Naturalis Historia» asarida geografiya, tabiat, xalqlar, shaharlar va tabiiy resurslarga oid ko‘plab ma’lumotlar jamlangan. Ushbu asarlar Rim davrida geografik bilimlarning keng qamrovli ensiklopedik shaklda rivojlanganligini ko‘rsatadi.Milodiy II asrda Rim imperiyasi tarkibidagi Aleksandriyada faoliyat yuritgan Klavdiy Ptolemey geografiya va kartografiya tarixida alohida o‘rin egallaydi. Uning «Geografiya» asarida geografik koordinatalar, xarita proyeksiyalari va geografik obyektlarning joylashuvini matematik asosda belgilash masalalari yoritilgan. Ptolemeyning ilmiy merosi antik geografik bilimlarni umumlashtirish va keyingi davrlardagi kartografik tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratishda muhim ahamiyat kasb etgan. Uning koordinatalarga asoslangan geografik tizimi o‘rta asrlar va Uyg‘onish davri xaritachiligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan[14].

Qadimgi Rim kartografiyasining amaliy yo‘nalishini ko‘rsatuvchi muhim manbalardan biri Peutinger xaritasi hisoblanadi. Hozirgacha saqlanib qolgan o‘rta asr nusxasi Rim davrining yo‘l tarmoqlari va geografik tasavvurlariga oid ma’lumotlarni aks ettiradi. Ushbu xaritada shaharlar, yo‘llar, masofalar va muhim manzilgohlar shartli shaklda tasvirlangan. Xaritaning asosiy vazifasi geografik

[14] Dilke O. A. W. The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy // The History of Cartography. Vol. 1 / ed. by J. B. Harley, D. Woodward. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — P. 177–200.

obyektlarni zamonaviy xaritalardagi kabi aniq joylashtirishdan ko‘ra, yo‘l tarmoqlari va manzillar o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan. Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim geografik bilimlarini qiyosiy o‘rganish ularning rivojlanishida umumiylik va o‘ziga xosliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida geografik bilimlar asosan sug‘orish tizimlari, dehqonchilik, savdo va davlat boshqaruvi ehtiyojlari bilan bog‘liq holda shakllangan. Yunonistonda geografik hodisalarni nazariy jihatdan tushuntirish, Yerning shakli va o‘lchamlarini aniqlash, geografik koordinatalarni hisoblashga alohida e’tibor qaratilgan. Rimda esa geografik bilimlar keng hududlarni boshqarish, harbiy strategiya, yo‘l qurilishi va ma’muriy tizim faoliyatini ta’minlashda muhim amaliy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Biroq ushbu xususiyatlar mutlaq bo‘lmay, har uchala sivilizatsiyada ham geografik bilimlarning amaliy va nazariy jihatlari o‘zaro bog‘liq holda rivojlangan.

Demak, qadimgi Sharq, Yunoniston va Rimda geografik bilimlarning shakllanishi insoniyat ilmiy tafakkuri taraqqiyotining muhim bosqichini tashkil etadi. Qadimgi Sharqda to‘plangan amaliy geografik bilimlar Yunonistonda nazariy va matematik jihatdan rivojlantirilgan, Rim davrida esa hududiy boshqaruv va iqtisodiy munosabatlar tizimida keng qo‘llanilgan. Mazkur sivilizatsiyalarning geografik merosi keyingi davrlarda musulmon Sharqi va Yevropa geografiya hamda kartografiya maktablarining shakllanishiga muhim ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu ilmiy merosni o‘rganish tarixiy geografiya fanining rivojlanish bosqichlarini aniqlash, qadimgi xalqlarning geografik tasavvurlarini tushunish va tarixiy makon haqidagi bilimlarning takomillashuv jarayonini yoritishda katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

3-asosiy savolning bayoni:

Abraham Orteliy (Abraham Ortelius, 1527–1598) XVI asr Yevropa kartografiyasi va tarixiy geografiya fanining shakllanishida muhim o‘rin egallagan flamand kartografi, geografi va ilmiy xaritachilik namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati Uyg‘onish davrida geografik bilimlarning kengayishi, Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida yangi hududlar haqidagi ma’lumotlarning to‘planishi hamda kartografiyaning mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Orteliy geografik xaritalarni yaratish, ularni tizimlashtirish, qadimgi geografik manbalarni o‘rganish va tarixiy hududlarni kartografik jihatdan tasvirlash orqali geografiya hamda tarix fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalarning mustahkamlanishiga katta hissa qo‘shgan. Ayniqsa, uning tarixiy voqea va hodisalarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilgan faoliyati tarixiy kartografiya va tarixiy geografiya taraqqiyotida muhim bosqichni tashkil etadi. Abraham Orteliy 1527-yil 14-aprelda

Antverpen shahrida tug‘ilgan. XVI asrda Antverpen Yevropaning yirik savdo, nashriyot va ilmiy-madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Shaharning xalqaro savdo aloqalarida tutgan o‘rni, turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar, dengizchilar va olimlarning faoliyati geografik bilimlarning to‘planishi uchun qulay sharoit yaratgan. Orteliy dastlab xaritalarni bezash, ranglash va savdo qilish bilan shug‘ullangan. Keyinchalik u geografik materiallarni yig‘ish, mavjud xaritalarni o‘zaro taqqoslash va ularni yagona kartografik tizim asosida nashr etishga e’tibor qaratgan. Uning ilmiy faoliyatida geografik bilimlarni umumlashtirish, turli mualliflarning xaritalarini solishtirish va kartografik ma’lumotlarning ishonchliligini oshirish muhim o‘rin egallagan.

XVI asr Yevropasida geografik bilimlarning rivojlanishi dengiz sayohatlari, savdo ekspeditsiyalari va yangi hududlarning o‘rganilishi bilan bog‘liq holda jadallashgan. Bu davrda Yevropa davlatlari o‘rtasida dengiz savdosi, mustamlakachilik faoliyati va siyosiy raqobat kuchayib, geografik xaritalarga bo‘lgan talab ortgan. Biroq mavjud xaritalar turli mualliflar tomonidan har xil o‘lcham, uslub va geografik tasavvurlar asosida yaratilganligi sababli ulardan foydalanish muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan. Orteliy ana shu muammolarni bartaraf etish maqsadida turli kartograflarning xaritalarini yig‘ish, ularni umumiy shaklga keltirish va yagona atlas tarkibida nashr etish ishlarini amalga oshirgan. Abraham Orteliyning kartografiya tarixidagi eng mashhur ilmiy yutug‘i 1570-yilda Antverpenda nashr etilgan «Theatrum Orbis Terrarum» («Yer kurrasi manzarasi») nomli atlasidir. Mazkur asar ko‘pincha zamonaviy ma’nodagi birinchi tizimli geografik atlas sifatida e’tirof etiladi. Atlasning dastlabki nashri 53 ta xarita varag‘idan iborat bo‘lib, unda dunyoning turli mamlakatlari, qit’alari va geografik hududlari tasvirlangan. Orteliy xaritalarni yagona kitob shaklida jamlash, ularning tashqi ko‘rinishi va o‘lchamlarini muvofiqlashtirish, geografik tavsiflar bilan boyitish orqali kartografik ma’lumotlardan foydalanishni ancha qulaylashtirgan. Ushbu atlas geografik bilimlarni tizimli ravishda taqdim etishning yangi usulini shakllantirgan. «Theatrum Orbis Terrarum» atlasining muhim xususiyatlaridan biri unda turli kartograflarning ilmiy ishlari umumlashtirilganligidir. Orteliy o‘zidan oldingi va zamondosh xaritashunoslarning asarlaridan foydalangan, ularning mualliflarini ko‘rsatishga alohida e’tibor qaratgan. Atlasda foydalanilgan kartografik manbalar va mualliflar haqidagi ma’lumotlarning keltirilishi ilmiy manbalarga murojaat qilish va kartografik bilimlarni tizimlashtirish madaniyatining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur yondashuv keyingi davrlarda geografik atlaslar yaratish, ilmiy ma’lumotlarni taqqoslash va kartografik manbashunoslikning rivojlanishiga ta’sir

ko‘rsatgan[15]. Orteliy atlasining nashr etilishi Yevropa geografiya va kartografiya tarixida muhim voqea bo‘lgan. Asar keyingi yillarda qayta nashr etilib, yangi xaritalar va geografik ma’lumotlar bilan to‘ldirilgan. Atlasning turli tillarda chop etilishi uning Yevropa ilmiy muhitida keng tarqalishiga xizmat qilgan. Orteliy tomonidan yaratilgan kartografik tizim geografik makonni yaxlit tasavvur qilish, turli mamlakatlarning joylashuvini taqqoslash va dunyo haqidagi bilimlarni umumlashtirish imkonini bergan. Bu esa geografiya fanining nazariy va amaliy jihatdan rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan. Abraham Orteliyning tarixiy geografiya fanining shakllanishiga qo‘shgan eng muhim hissalaridan biri qadimgi dunyo geografiyasini o‘rganish va tarixiy xaritalar yaratish faoliyati bilan bog‘liq. Orteliy qadimgi yunon va rim mualliflarining geografik asarlarini o‘rganib, ularda qayd etilgan mamlakatlar, viloyatlar, shaharlar, daryolar va boshqa geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga harakat qilgan. Uning fikricha, qadimgi tarixiy voqealarni to‘g‘ri tushunish uchun ular sodir bo‘lgan geografik hududlarni bilish muhim ahamiyatga ega edi. Shu sababli u tarixiy manbalarda uchraydigan geografik nomlarni xaritalarda aks ettirish, qadimgi hududlarning joylashuvini aniqlash va tarixiy makonni kartografik jihatdan tasvirlashga alohida e’tibor qaratgan. Orteliy tomonidan tarixiy geografiyaga oid yaratilgan muhim asarlardan biri 1578-yilda nashr etilgan «Synonymia Geographica» hisoblanadi. Ushbu asarda qadimgi geografik nomlar, ularning turli manbalarda uchraydigan shakllari va joylashuviga oid ma’lumotlar jamlangan. Orteliy geografik nomlarning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlash, qadimgi va zamonaviy joy nomlarini o‘zaro taqqoslash hamda tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni tizimlashtirishga intilgan. Mazkur asar tarixiy toponimika va tarixiy geografik manbashunoslikning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Orteliy tarixiy geografik tadqiqotlarida qadimgi geografik nomlarning turli davrlarda o‘zgarib borishiga alohida e’tibor qaratgan. Chunki bir hudud turli tarixiy davrlarda siyosiy, etnik va madaniy jarayonlar ta’sirida har xil nomlar bilan atalgan. Bunday holat tarixiy manbalardagi geografik obyektlarning aniq joylashuvini aniqlashni murakkablashtirgan. Orteliy qadimgi yunon va rim manbalaridagi geografik nomlarni o‘z davridagi ma’lumotlar bilan qiyoslash orqali tarixiy hududlarni aniqlashga harakat qilgan. Ushbu yondashuv tarixiy geografiyada qiyosiy-tarixiy va toponimik metodlarning rivojlanishi uchun muhim ilmiy asoslardan biri bo‘lgan. Abraham Orteliyning tarixiy geografiya rivojiga qo‘shgan eng katta hissalaridan yana biri 1595-yilda nashr etilgan «Parergon» nomli tarixiy atlasidir. Mazkur asar qadimgi dunyo tarixiga oid geografik xaritalarni jamlagan muhim kartografik to‘plam hisoblanadi. Unda antik davr

[15] Ortelius A. Theatrum Orbis Terrarum. — Antverpiae: Apud Aegid. Coppenium Diesth, 1570. — 53 ta xarita varag‘i.

davlatlari, tarixiy viloyatlar, qadimgi xalqlar yashagan hududlar va tarixiy-geografik obyektlar tasvirlangan. «Parergon» tarixiy voqealarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilganligi sababli tarixiy kartografiya taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Orteliyning ushbu asari qadimgi tarixni o‘rganishda xaritalardan mustaqil ilmiy vosita sifatida foydalanish imkoniyatlarini kengaytirgan. «Parergon» atlasining ilmiy ahamiyati shundaki, unda tarixiy hududlar zamonaviy geografik tasavvurlar bilan qiyosiy o‘rganilgan. Orteliy qadimgi yunon va rim mualliflari asarlarida uchraydigan geografik ma’lumotlarni xaritalarda aks ettirish orqali tarixiy voqealarning hududiy xususiyatlarini aniqlashga intilgan. Tarixiy xaritalarda qadimgi davlatlarning joylashuvi, viloyatlar, shaharlar, daryolar, tog‘lar va boshqa geografik obyektlar tasvirlangan. Bunday yondashuv tarixiy voqealarni faqat xronologik jihatdan emas, balki geografik makon doirasida ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatgan. «Parergon» xaritalari dastlab 1579-yildan boshlab «Theatrum Orbis Terrarum» atlasiga qo‘shimcha sifatida kiritilgan, 1595-yilda esa alohida tarixiy atlas sifatida nashr etilgan. Shu jihatdan mazkur asar tarixiy kartografiyaning shakllanishida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi[16]. Orteliy tomonidan yaratilgan tarixiy xaritalar tarix fanining geografiya bilan o‘zaro aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Chunki tarixiy jarayonlarni chuqur anglash uchun voqealar sodir bo‘lgan hududlarning tabiiy sharoiti, siyosiy chegaralari, aholi joylashuvi va geografik xususiyatlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Orteliy qadimgi dunyo tarixiga oid xaritalarni yaratish orqali tarixiy ma’lumotlarni geografik jihatdan tasvirlash an’anasini rivojlantirgan. Bu esa tarixiy geografiyaning tadqiqot predmeti va metodologik asoslari shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Abraham Orteliyning ilmiy faoliyatida tarixiy kartografik manbalarni tanqidiy o‘rganish ham muhim o‘rin tutgan. U qadimgi mualliflarning geografik tavsiflarini o‘z davridagi kartografik ma’lumotlar bilan taqqoslashga harakat qilgan. Bunda geografik nomlarning turlicha yozilishi, tarixiy hududlarning chegaralari va geografik obyektlarning joylashuvi bilan bog‘liq muammolarni aniqlashga e’tibor qaratgan. Ushbu yondashuv tarixiy xaritalarni yaratishda bir nechta manbadan foydalanish, ularni qiyosiy tahlil qilish va tarixiy-geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish zarurligini ko‘rsatgan. Biroq uning xaritalari ham o‘z davrining ilmiy bilimlari va manbaviy imkoniyatlari bilan cheklangan bo‘lib, ayrim hududlar va geografik obyektlarning joylashuvida noaniqliklar mavjud edi. Orteliy tarixiy geografiyaning rivojlanishiga nafaqat xaritalar yaratish, balki geografik bilimlarni ilmiy muomalaga kiritish orqali ham hissa qo‘shgan. Uning asarlari tarixchilar, geograflar, sayyohlar va kartograflar uchun muhim ma’lumot manbai bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, tarixiy hududlarni xaritalashtirish usulining keng tarqalishi tarixiy

[16] Ortelius A. Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae. — Antverpiae: Ex officina Plantiniana, 1595.

voqealarni makon va zamon birligida o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirgan. Keyingi asrlarda tarixiy atlaslar yaratish, davlatlarning tarixiy chegaralarini aniqlash, qadimgi shahar va viloyatlarni xaritalashtirish kabi ilmiy yo‘nalishlarning rivojlanishida Orteliy merosining ahamiyati katta bo‘lgan. Abraham Orteliyning geografik qarashlari orasida qit’alarning o‘zaro joylashuvi haqidagi kuzatishlari ham e’tiborga loyiqdir. U 1596-yilda nashr etilgan «Thesaurus Geographicus» asarida Amerika, Yevropa va Afrika qirg‘oq chiziqlarining ayrim qismlari bir-biriga mos kelishiga e’tibor qaratgan. Orteliy ushbu o‘xshashlik asosida qit’alar qadimda tutash bo‘lgan va keyinchalik bir-biridan ajralgan bo‘lishi mumkinligi haqidagi fikrni ilgari surgan. Mazkur qarash zamonaviy plitalar tektonikasi nazariyasining ilmiy asoslangan shakli bo‘lmasa-da, qit’alarning tarixiy o‘zgarishi haqidagi dastlabki taxminlardan biri sifatida kartografiya va geografik tafakkur tarixida muhim o‘rin tutadi. Orteliy ilmiy merosining yana bir muhim jihati tarixiy geografiyada kartografik tasvirlarning mustaqil tadqiqot vositasi sifatidagi ahamiyatini kuchaytirganligidir. Uning faoliyatigacha ham qadimgi va o‘rta asrlarda tarixiy-geografik ma’lumotlar xaritalarda aks ettirilgan. Biroq Orteliy tarixiy xaritalarni tizimli to‘plam shaklida jamlash orqali tarixiy geografik bilimlarni umumlashtirishning yangi bosqichini boshlab bergan. Bu jihatdan uni tarixiy kartografiyaning dastlabki yirik namoyandalaridan biri sifatida baholash mumkin. Orteliy tomonidan ishlab chiqilgan kartografik yondashuv tarixiy geografiyaning keyingi taraqqiyotida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan. XVII–XVIII asrlarda Yevropada tarixiy atlaslar yaratish, qadimgi davlatlarning hududiy chegaralarini aniqlash, tarixiy shahar va viloyatlarning joylashuvini o‘rganish ishlari kengaydi. Tarixiy kartografiya tarix fanining yordamchi yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlanib, tarixiy voqealarni geografik jihatdan tushuntirish imkoniyatlarini oshirdi. Zamonaviy tarixiy geografiyada qo‘llanilayotgan qiyosiy kartografik tahlil, tarixiy toponimika va geografik manbashunoslik kabi usullar uzoq davom etgan ilmiy taraqqiyot mahsuli bo‘lib, Orteliy faoliyati ushbu jarayonning muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Abraham Orteliyning tarixiy geografiyaga qo‘shgan hissasini baholashda uning ilmiy faoliyatini XVI asr Yevropasidagi Uyg‘onish davri va geografik bilimlarning rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganish zarur. Bu davrda antik mualliflarning asarlariga qiziqish kuchayib, qadimgi tarixni yangi ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etish imkoniyatlari kengaygan. Orteliy ana shu ilmiy muhitda qadimgi geografik merosni qayta o‘rganish, tarixiy xaritalar yaratish va geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish orqali tarixiy geografiyaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

Xulosa qilib aytganda, Abraham Orteliy XVI asr kartografiyasi va tarixiy geografiya taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan olimlardan biridir. Uning 1570-yilda nashr etilgan «Theatrum Orbis Terrarum» atlasi geografik xaritalarni yagona

tizim asosida jamlash va ilmiy muomalaga kiritishda katta ahamiyat kasb etgan. «Synonymia Geographica» asari tarixiy geografik nomlarni o‘rganish va tizimlashtirishga xizmat qilgan bo‘lsa, «Parergon» tarixiy atlasi qadimgi dunyo geografiyasini kartografik jihatdan tasvirlashning muhim namunasi bo‘lgan. Orteliy tarixiy manbalar va geografik xaritalarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish, tarixiy hududlarni rekonstruksiya qilish hamda geografik ma’lumotlarni qiyosiy tahlil etish an’analarining rivojlanishiga hissa qo‘shgan. Shu sababli uning ilmiy merosi tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya fanlarining shakllanish tarixida muhim o‘rin egallaydi.

4-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy geografiya tarix fanining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, insoniyat jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida geografik makon, tabiiy muhit, aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati, siyosiy-hududiy tuzilmalar hamda ularning tarixiy o‘zgarishlarini o‘rganadi. Ushbu fanning asosiy vazifasi tarixiy voqea va jarayonlarni muayyan geografik hudud bilan bog‘liq holda tadqiq etish, o‘tmishdagi geografik sharoitlarni ilmiy asosda qayta tiklash hamda tabiiy va ijtimoiy omillarning tarixiy taraqqiyotga ta’sirini aniqlashdan iboratdir. Tarixiy geografiya tarixiy jarayonlarni faqat vaqt nuqtayi nazaridan emas, balki makon bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishi bilan boshqa tarixiy fanlardan ajralib turadi. Shu jihatdan tarixiy geografiya tarixiy voqealarning qayerda sodir bo‘lganligi, muayyan hududlarning qanday tabiiy-geografik xususiyatlarga ega ekanligi, aholi va xo‘jalik faoliyatining hududiy joylashuvi hamda siyosiy chegaralarning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tarixiy geografiyaning eng muhim vazifalaridan biri o‘tmishdagi tabiiy-geografik sharoitlarni o‘rganish va ularning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlash hisoblanadi. Insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida tabiiy muhit doimiy ravishda o‘zgarib borgan. Iqlim sharoitining almashinuvi, daryolar o‘zanining o‘zgarishi, ko‘llarning paydo bo‘lishi yoki qurishi, cho‘llanish jarayonlari, o‘rmonlarning qisqarishi va boshqa tabiiy hodisalar aholi joylashuvi hamda xo‘jalik faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Tarixiy geografiya ana shu jarayonlarni o‘rganish orqali qadimgi va o‘rta asrlardagi tabiiy sharoitlarni qayta tiklashga harakat qiladi. Bunda arxeologik topilmalar, yozma manbalar, qadimgi xaritalar, geologik va geomorfologik tadqiqotlar, paleoiqlim ma’lumotlari hamda boshqa ilmiy dalillardan foydalaniladi. Tabiiy-geografik sharoitlarni tarixiy jihatdan o‘rganish qadimgi aholi manzilgohlari va sivilizatsiyalarning shakllanish sabablarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, qadimgi Misr sivilizatsiyasining Nil daryosi vodiysida, Mesopotamiya davlatlarining Dajla va Frot daryolari oralig‘ida, Markaziy Osiyodagi qadimgi dehqonchilik madaniyatlarining esa Amudaryo, Sirdaryo,

Zarafshon va boshqa suv havzalari atrofida rivojlanganligi tabiiy muhitning tarixiy taraqqiyotdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi. Biroq tabiiy sharoit jamiyat rivojlanishini yagona tarzda belgilovchi omil emas. Tarixiy geografiya tabiiy muhit bilan bir qatorda insonlarning mehnat faoliyati, ishlab chiqarish tajribasi, texnologik imkoniyatlari va ijtimoiy munosabatlarini ham hisobga oladi. Tarixiy geografiyaning yana bir asosiy vazifasi qadimgi va o‘rta asrlardagi aholi joylashuvi, demografik jarayonlar va migratsiya yo‘nalishlarini o‘rganishdan iborat. Aholi tarixiy geografiyasi turli tarixiy davrlarda xalqlar, qabilalar, etnik guruhlar va ijtimoiy jamoalarning geografik joylashuvini, ularning hududiy harakatlanishini hamda aholi manzilgohlarining shakllanish jarayonlarini tadqiq etadi. Bu yo‘nalishda qadimgi aholi punktlari, shaharlar, qishloqlar, ko‘chmanchi chorvadorlar yashagan hududlar, migratsiya yo‘nalishlari va etnik jarayonlarning geografik xususiyatlari o‘rganiladi. Aholining tabiiy o‘sishi, ko‘chish jarayonlari, urushlar, epidemiyalar va iqtisodiy omillar natijasida yuzaga kelgan hududiy o‘zgarishlarni aniqlash ham tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Aholi tarixiy geografiyasini o‘rganishda demografik ma’lumotlar, aholini ro‘yxatga olish hujjatlari, soliq daftarlari, arxeologik yodgorliklar, tarixiy toponimlar va yozma manbalardan foydalaniladi. Ayniqsa, qadimgi va o‘rta asrlarga oid aholi soni haqidagi ma’lumotlar cheklanganligi sababli tadqiqotchilar turli manbalarni qiyosiy tahlil qilish orqali taxminiy xulosalar chiqaradilar. Tarixiy demografiya bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar aholi soni, joylashuvi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi[17]. Tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan biri xo‘jalik faoliyatining tarixiy-hududiy rivojlanishini tadqiq etishdir. Xo‘jalik tarixiy geografiyasi qadimgi va o‘rta asrlarda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, konchilik va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarining geografik joylashuvini o‘rganadi. Ushbu yo‘nalish orqali turli hududlarda xo‘jalik shakllarining vujudga kelishi, ishlab chiqarish markazlarining shakllanishi, iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va tabiiy resurslardan foydalanish jarayonlari aniqlanadi. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilik hududlarining kengayishi, irrigatsiya tizimlarining barpo etilishi va yangi yerlarning o‘zlashtirilishi tarixiy geografiyaning muhim tadqiqot masalalaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda xo‘jalik tarixiy geografiyasining ahamiyati katta. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va boshqa daryo havzalarida shakllangan qadimgi dehqonchilik vohalari tabiiy-geografik sharoit bilan insonning xo‘jalik faoliyati o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiradi. Sug‘orish tizimlarining

[17] Wrigley E. A., Schofield R. S. The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction. — London: Edward Arnold, 1981. — 779 p.

rivojlanishi natijasida yangi yerlar o‘zlashtirilgan, qishloq manzilgohlari va shaharlar shakllangan, iqtisodiy aloqalar kengaygan. Shu sababli tarixiy geografiya qadimgi sug‘orish inshootlari, kanallar, suv omborlari, dehqonchilik maydonlari va savdo markazlarining joylashuvini aniqlash orqali jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotini yoritishga xizmat qiladi. Tarixiy geografiyaning navbatdagi muhim vazifasi siyosiy-hududiy jarayonlarni o‘rganish hisoblanadi. Siyosiy tarixiy geografiya qadimgi davlatlar, xonliklar, imperiyalar, viloyatlar va boshqa ma’muriy-hududiy birliklarning shakllanishi, rivojlanishi va chegaralarining o‘zgarishini tadqiq etadi. Tarixiy davrlarda davlatlar hududining kengayishi yoki qisqarishi, harbiy yurishlar natijasida siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, yangi ma’muriy birliklarning tashkil etilishi va siyosiy markazlarning ko‘chirilishi tarixiy geografiyaning asosiy tadqiqot obyektlaridan hisoblanadi. Ushbu jarayonlarni o‘rganish orqali davlatlarning siyosiy taraqqiyoti, hududiy boshqaruv tizimi va qo‘shni mamlakatlar bilan munosabatlarini chuqurroq anglash mumkin.

Siyosiy tarixiy geografiyada tarixiy xaritalar, diplomatik hujjatlar, solnomalar, sayohatnomalar, ma’muriy yozishmalar va boshqa yozma manbalar muhim ahamiyatga ega. Biroq qadimgi va o‘rta asrlarda siyosiy chegaralar har doim ham zamonaviy davlat chegaralari kabi qat’iy belgilangan bo‘lmagan. Ayrim hududlarda davlatlarning siyosiy ta’siri, soliq yig‘ish imkoniyatlari va harbiy nazorati bir-biridan farq qilgan. Shu sababli tarixiy geografiya siyosiy chegaralarni aniqlashda turli manbalarni qiyoslash, geografik obyektlarning joylashuvini hisobga olish va tarixiy sharoitni kompleks tahlil qilishga asoslanadi. Tarixiy geografiyaning alohida vazifalaridan biri qadimgi geografik nomlarni o‘rganish, ularning kelib chiqishi va tarixiy o‘zgarishlarini aniqlashdir. Tarixiy toponimika geografik obyektlarning nomlanishi, ularning turli davrlarda o‘zgarishi, etnik va til xususiyatlari bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etadi. Qadimgi yozma manbalarda uchraydigan shaharlar, qishloqlar, daryolar, tog‘lar va viloyatlarning nomlari zamonaviy geografik nomlardan farq qilishi mumkin. Shu sababli tarixiy geografiya qadimgi va zamonaviy toponimlarni qiyoslash orqali tarixiy manbalarda qayd etilgan geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga harakat qiladi. Masalan, Markaziy Osiyo tarixiga oid manbalarda Sirdaryo Yaksart va Sayxun, Amudaryo esa Oks va Jayhun kabi nomlar bilan tilga olingan. Shuningdek, Choch, Shosh, Toshkent, Binkat, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Farg‘ona va boshqa tarixiy hududlar bilan bog‘liq toponimik ma’lumotlar tarixiy geografik tadqiqotlarda muhim o‘rin tutadi. Tarixiy toponimlarni o‘rganish orqali qadimgi aholi manzilgohlari, siyosiy markazlar, savdo yo‘llari va etnik jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan yana biri tarixiy xaritalarni yaratish va ulardan ilmiy tadqiqotlarda foydalanishdir. Tarixiy kartografiya o‘tmishdagi geografik obyektlar,

davlatlar, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar va iqtisodiy markazlarning joylashuvini xaritalar orqali aks ettiradi. Tarixiy xaritalar tarixiy voqealarni makon va zamon birligida tushuntirish imkonini beradi. Shu sababli tarixiy geografik tadqiqotlarda xaritalarni tuzish, ularni qiyoslash, mavjud kartografik materiallarni tanqidiy o‘rganish va geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Tarixiy kartografiyaning rivojlanishida qadimgi geografik manbalar, o‘rta asr xaritalari, Uyg‘onish davri atlaslari va zamonaviy kartografik tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. Tarixiy xaritalarni o‘rganishda ularning yaratilgan davri, muallifi, maqsadi, geografik aniqligi va manbaviy asoslarini hisobga olish zarur. Chunki ayrim qadimgi xaritalarda geografik obyektlar ramziy yoki taxminiy shaklda tasvirlangan. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarda xaritalar faqat geografik ma’lumotlarni aks ettiruvchi vosita emas, balki muayyan davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy qarashlarini ifodalovchi tarixiy manba sifatida ham baholanadi[18]. Tarixiy geografiyaning yana bir vazifasi qadimgi va o‘rta asrlardagi savdo yo‘llari, transport tarmoqlari va madaniy aloqalarning geografik yo‘nalishlarini o‘rganishdan iborat. Savdo yo‘llari turli xalqlar va mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Tarixiy geografiya savdo yo‘llarining shakllanishi, ularning geografik yo‘nalishlari, karvonsaroylar, bozorlar, shaharlar va savdo markazlarining joylashuvini aniqlash orqali tarixiy iqtisodiy aloqalarni o‘rganadi. Buyuk ipak yo‘li va unga tutash savdo tarmoqlari tarixiy geografik tadqiqotlar uchun muhim obyektlardan biri hisoblanadi.

Tarixiy geografiya qadimgi va o‘rta asr shaharlarining shakllanishi hamda rivojlanishini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Shaharlar tarixiy geografiyasi aholi manzilgohlarining vujudga kelishi, shaharlarning tabiiy-geografik joylashuvi, mudofaa tizimlari, iqtisodiy markazlari va hududiy kengayish jarayonlarini tadqiq etadi. Shaharlarning rivojlanishida suv manbalari, savdo yo‘llari, unumdor yerlar, tabiiy himoya imkoniyatlari va siyosiy boshqaruv markazlarining mavjudligi muhim omillar hisoblangan. Tarixiy geografiya ushbu omillarni o‘rganish orqali qadimgi shaharlarning shakllanish sabablarini va ularning tarixiy taraqqiyotdagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi. Tarixiy geografiyaning vazifalari orasida tarixiy manbalarni geografik jihatdan tahlil qilish alohida o‘rin egallaydi. Qadimgi va o‘rta asr mualliflarining asarlarida ko‘plab geografik nomlar, hududiy tavsiflar, masofalar va yo‘nalishlar haqidagi ma’lumotlar mavjud. Biroq bunday ma’lumotlar har doim ham bir-biriga to‘liq mos kelmaydi. Shu sababli tarixiy geografiya yozma manbalar, arxeologik

[18] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

topilmalar, numizmatik materiallar, epigrafik yodgorliklar va kartografik ma’lumotlarni qiyosiy o‘rganish orqali tarixiy geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga intiladi. Mazkur yondashuv tarixiy tadqiqotlarning ilmiy asoslanganligini oshiradi.

Zamonaviy tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan biri yangi ilmiy texnologiyalardan foydalanish orqali tarixiy makonni rekonstruksiya qilish hisoblanadi. Hozirgi davrda geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari, raqamli kartografiya va fazoviy ma’lumotlarni tahlil qilish usullari tarixiy geografik tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida qadimgi aholi manzilgohlarining joylashuvi, tarixiy sug‘orish tarmoqlari, eski daryo o‘zanlari, savdo yo‘llari va siyosiy-hududiy o‘zgarishlarni o‘rganish imkoniyatlari kengaymoqda. Raqamli kartografiya tarixiy manbalarda uchraydigan geografik ma’lumotlarni zamonaviy xaritalar bilan qiyoslash va tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tarixiy geografiya tarixiy jarayonlarni kompleks o‘rganish orqali tarix, geografiya, arxeologiya, etnologiya, demografiya, iqtisodiyot va boshqa fanlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlash vazifasini ham bajaradi. Chunki tarixiy geografik tadqiqotlar ko‘pincha bir nechta fan yo‘nalishlariga oid manbalar va ilmiy usullardan foydalanishni talab qiladi. Masalan, qadimgi qishloq manzilgohining shakllanishini o‘rganishda arxeologik topilmalar, tabiiy-geografik sharoit, suv manbalari, xo‘jalik faoliyati, aholi joylashuvi va tarixiy toponimlar birgalikda tahlil qilinadi. Bunday kompleks yondashuv tarixiy jarayonlarni yanada chuqurroq va obyektiv o‘rganish imkonini beradi. Tarixiy geografiyaning ta’limiy va tarbiyaviy vazifalari ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu fan orqali talabalar tarixiy voqealarni geografik makon bilan bog‘liq holda tushunish, tarixiy xaritalarni o‘qish, qadimgi davlatlar va xalqlarning joylashuvini aniqlash hamda tarixiy jarayonlarni hududiy jihatdan tahlil qilish ko‘nikmalarini egallaydilar. Tarixiy geografiyani o‘rganish tarixiy tafakkurni rivojlantirish, tarixiy voqealar o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini anglash va geografik muhitning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini tushunishga xizmat qiladi. Shuningdek, tarixiy geografik bilimlar madaniy meros obyektlarini o‘rganish, tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilish va tarixiy hududlarning ilmiy ahamiyatini aniqlashda ham muhim o‘rin tutadi.

Xulosa qililsh mumkinki, tarixiy geografiyaning asosiy vazifalari o‘tmishdagi tabiiy-geografik sharoitlarni qayta tiklash, aholi joylashuvi va migratsiya jarayonlarini o‘rganish, xo‘jalik faoliyatining hududiy rivojlanishini aniqlash, siyosiy-ma’muriy chegaralarning tarixiy o‘zgarishlarini tadqiq etish, qadimgi geografik nomlarni aniqlash, tarixiy xaritalar yaratish hamda tarixiy voqealarni makon va zamon birligida tahlil qilishdan iboratdir. Ushbu vazifalarni

amalga oshirish tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini chuqurroq anglash, qadimgi jamiyatlarning taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash va tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi. Shu sababli tarixiy geografiya tarix fanining muhim tarkibiy qismi sifatida insoniyat jamiyati va geografik muhit o‘rtasidagi tarixiy munosabatlarni kompleks o‘rganishga xizmat qiladi.

Muhokama uchun savollar:

1. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishiga qanday tarixiy, tabiiy-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta’sir ko‘rsatgan?
2. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning shakllanishi qanday kechgan va ularning rivojlanishida xo‘jalik faoliyati qanday ahamiyat kasb etgan?
3. Qadimgi Yunoniston va Rimda geografik bilimlarning rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega bo‘lgan va ularning jahon kartografiyasi taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi nimalardan iborat?
4. Abraham Orteliyning tarixiy geografiya va kartografiya fanlarining shakllanishiga qo‘shgan hissasi nimalarda namoyon bo‘ladi hamda uning ilmiy asarlari qanday tarixiy ahamiyatga ega?
5. Tarixiy geografiya fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat va tarixiy voqea hamda jarayonlarni o‘rganishda geografik makonning ahamiyati qanday izohlanadi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.
2. Dilke O. A. W. The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy // The History of Cartography. Vol. 1 / ed. by J. B. Harley, D. Woodward. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — Ch. 11.
3. Ortelius A. Theatrum Orbis Terrarum. — Antverpiae: Apud Aegid. Coppenium Diesth, 1570. — 53 ta xarita varag‘i.
4. Ortelius A. Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae. — Antverpiae: Ex officina Plantiniana, 1595.
5. Wrigley E. A., Schofield R. S. The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction. — London: Edward Arnold, 1981. — 779 p.

GLOSSARIY

1. **Tarixiy geografiya** – insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi geografik joylashuvi, tabiiy muhiti, aholi manzilgohlari, xo‘jalik faoliyati va siyosiy-hududiy o‘zgarishlarini o‘rganuvchi fan.
2. **Kartografiya** – geografik obyektlar, tabiiy va ijtimoiy hodisalarni xaritalarda tasvirlash, xaritalarni yaratish hamda ulardan foydalanish usullarini o‘rganuvchi fan.
3. **Dastlabki xaritalar** – qadimgi insonlarning geografik makon, tabiiy obyektlar, aholi manzilgohlari va yo‘nalishlar haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi ilk kartografik tasvirlar.
4. **Geografik bilimlar** – Yer yuzasi, tabiiy sharoit, geografik obyektlar, aholi joylashuvi va hududiy munosabatlar haqidagi ilmiy hamda amaliy ma’lumotlar majmuasi.
5. **Tarixiy kartografiya** – tarixiy voqea va jarayonlarni xaritalarda aks ettirish, qadimgi xaritalarni o‘rganish va tarixiy hududlarni kartografik jihatdan qayta tiklash bilan shug‘ullanuvchi ilmiy yo‘nalish.
6. **Geografik tasavvurlar** – insonlarning Yer yuzasi, tabiiy muhit, geografik obyektlar va ularning o‘zaro joylashuvi haqidagi bilim hamda qarashlari.
7. **Qadimgi Sharq geografiyasi** – Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy kabi qadimgi sivilizatsiyalarda shakllangan geografik bilimlar, hududiy tasavvurlar va kartografik tajribalar majmuasi.
8. **Bobil dunyo xaritasi** – qadimgi bobilliklarning dunyo tuzilishi va geografik hududlar haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi, loy taxtachaga tushirilgan kartografik yodgorlik.
9. **Turin papirus xaritasi** – miloddan avvalgi XII asrga oid, Qadimgi Misrning Vadi Hammamat hududidagi tog‘lar, yo‘llar va foydali qazilma konlarini tasvirlovchi xarita.
10. **Antik geografiya** – Qadimgi Yunoniston va Rimda shakllangan, Yerning tuzilishi, geografik obyektlar, mamlakatlar, xalqlar va tabiiy sharoitlarni o‘rganishga qaratilgan geografik bilimlar tizimi.
11. **Anaksimandr** – miloddan avvalgi VI asrda yashagan qadimgi yunon mutafakkiri, geografik xarita yaratish bilan bog‘liq ilk olimlardan biri.
12. **Eratosfen** – miloddan avvalgi III asrda yashagan yunon olimi, Yer aylanasining uzunligini hisoblash va matematik geografiyani rivojlantirishga hissa qo‘shgan mutafakkir.
13. **Strabon** – miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrda yashagan geograf va tarixchi, 17 kitobdan iborat «Geografiya» asarining muallifi.

14. **Klavdiy Ptolemey** – milodiy II asrda yashagan olim, geografik koordinatalar, xarita proyeksiyalari va matematik kartografiyaning rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan.
15. **Abraham Orteliy** – 1527–1598-yillarda yashagan flamand kartografi, zamonaviy geografik atlaslarning shakllanishi va tarixiy kartografiya rivojiga katta hissa qo‘shgan olim.
16. **Theatrum Orbis Terrarum** – Abraham Orteliy tomonidan 1570-yilda nashr etilgan, geografik xaritalarni yagona tizimda jamlagan dastlabki zamonaviy atlaslardan biri.
17. **Parergon** – Abraham Orteliy tomonidan qadimgi dunyo geografiyasiga oid yaratilgan tarixiy xaritalar to‘plami bo‘lib, 1595-yilda alohida tarixiy atlas sifatida nashr etilgan.
18. **Tarixiy toponimika** – geografik joy nomlarining kelib chiqishi, tarixiy o‘zgarishi, ma’nosi va turli davrlarda qo‘llanilishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish.
19. **Tarixiy-geografik rekonstruksiya** – yozma manbalar, arxeologik ma’lumotlar, qadimgi xaritalar va boshqa dalillar asosida o‘tmishdagi geografik sharoit hamda hududiy tuzilmalarni qayta tiklash jarayoni.
20. **Siyosiy tarixiy geografiya** – davlatlar, imperiyalar, viloyatlar va boshqa siyosiy-ma’muriy birliklarning tarixiy hududlari, chegaralari hamda ularning vaqt davomida o‘zgarishini o‘rganuvchi tarixiy geografiya bo‘limi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishiga asosiy sabab nima bo‘lgan?
A) Diniy marosimlarning rivojlanishi B) Insonlarning geografik makonni bilish va xo‘jalik faoliyatini tashkil etishga bo‘lgan ehtiyoji C) Yozuvning barcha hududlarda keng tarqalishi D) Sanoat ishlab chiqarishining shakllanishi
To‘g‘ri javob: B) Insonlarning geografik makonni bilish va xo‘jalik faoliyatini tashkil etishga bo‘lgan ehtiyoji.
2. Qadimgi Mesopotamiyada dastlabki xaritalar asosan qanday materialga tushirilgan?
A) Qog‘ozga B) Pergamentga C) Loy taxtachalarga D) Yog‘och taxtalarga
To‘g‘ri javob: C) Loy taxtachalarga.
3. Qadimgi Misrda geografik bilimlarning rivojlanishiga qaysi omil katta ta’sir ko‘rsatgan?
A) Nil daryosi toshqinlari, sug‘orish tizimlari va yerlarni o‘lchash zarurati B) Okeanlararo dengiz savdosining ustunligi C) Sanoat korxonalarining tashkil etilishi D) Temiryo‘l tarmoqlarining rivojlanishi

To‘g‘ri javob: A) Nil daryosi toshqinlari, sug‘orish tizimlari va yerlarni o‘lchash zarurati.

4. Qadimgi Yunonistonda geografik xarita yaratish bilan bog‘liq ilk olimlardan biri kim hisoblanadi?

A) Aristotel B) Gerodot C) Strabon D) Anaksimandr

To‘g‘ri javob: D) Anaksimandr.

5. Yer aylanasining uzunligini matematik usulda hisoblashga uringan qadimgi yunon olimi kim?

A) Gekatey B) Eratosfen C) Gerodot D) Pomponiy Mela

To‘g‘ri javob: B) Eratosfen.

6. Klavdiy Ptolemeyning geografiya faniga qo‘shgan asosiy hissasi nimadan iborat?

A) Birinchi tarixiy atlasni yaratgan B) Qadimgi Misr sug‘orish tizimini o‘rgangan C) Geografik koordinatalar va xarita proyeksiyalarini tizimli bayon etgan D) Buyuk ipak yo‘lini tashkil etgan

To‘g‘ri javob: C) Geografik koordinatalar va xarita proyeksiyalarini tizimli bayon etgan.

7. Abraham Orteliyning «Theatrum Orbis Terrarum» atlasi qachon nashr etilgan?

A) 1492-yilda B) 1527-yilda C) 1595-yilda D) 1570-yilda

To‘g‘ri javob: D) 1570-yilda.

8. Abraham Orteliyning «Parergon» asari tarixiy geografiya rivojlanishida qanday ahamiyatga ega?

A) Qadimgi dunyo geografiyasiga oid tarixiy xaritalarni tizimlashtirgan B) Yerning Quyosh atrofida aylanishini isbotlagan C) Dastlabki geografik koordinatalarni ixtiro qilgan D) Dunyoning barcha daryolarini o‘lchagan

To‘g‘ri javob: A) Qadimgi dunyo geografiyasiga oid tarixiy xaritalarni tizimlashtirgan.

9. Tarixiy geografiya fanining asosiy vazifasi nimadan iborat?

A) Faqat zamonaviy davlatlarning iqtisodiy rivojlanishini o‘rganish B) Tarixiy voqea va jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganish C) Faqat geologik qatlamlarning yoshini aniqlash D) Faqat zamonaviy iqlim o‘zgarishlarini kuzatish

To‘g‘ri javob: B) Tarixiy voqea va jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganish.

10. Siyosiy tarixiy geografiya asosan nimalarni o‘rganadi?

A) O‘simlik va hayvonot dunyosining tarqalishini B) Faqat qadimgi yozuv tizimlarini C) Davlatlar, imperiyalar va ma’muriy-hududiy birliklarning tarixiy chegaralari hamda ularning o‘zgarishini D) Faqat astronomik hodisalarni

To‘g‘ri javob: C) Davlatlar, imperiyalar va ma’muriy-hududiy birliklarning tarixiy chegaralari hamda ularning o‘zgarishini.